

ФОНДАЦИЯ "ЧОВЕЩИНА"

**БЪЛГАРИНЪТ
В КРАЯ НА XX ВЕК**

СОФИЯ, 1999 г.

Настоящият колективен труд се издава фондация "Човещина". Той отразява докладите & т състоялата се на 10 февруари 1999 г. кръгла мађа на тема: "Чувството за общност и индивидуализъм у съвременния българин".

Книгата е предназначена за психолози, социолози и за широк кръг читатели, които се интересуват от душевността на българина в края на ХХ век.

ПЪРВА ЧАСТ

БЪЛГАРИНЪТ - КОЛЕКТИВИСТ ИЛИ ИНДИВИДУАЛИСТ

*Проф. д.ф.н. Васил Проданов,
съставител и редактор
Фондация "Човещина**", издател*

ISBN 954-9865-01-0

ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА АКТИВНОСТ НА БЪЛГАРИНА МЕЖДУ КОЛЕКТИВИЗМА И ИНДИВИДУАЛИЗМА

Ст. п. с. Ист. Станка Христова

До средата на нашия век убеждението, че духът на капитализма е дух на рационалистичния индивидуализъм, изглеждаше теоретично обосновано от Макс Вебер /1/ и практически доказано от икономически развитите нации. Краят на войната и икономическият просперитет на Япония и страните от Тихоокеанския регион, ако и да не опровергаха, поне разколебаха вярата в неговата непрекословна истинност. Малко преди края на века Франсис Фукуяма /2/ показва на базата на огромен емпиричен материал, че успешното развитие на бизнеса е възможно и при висока степен на интеграция на индивида в общността.

На фона на тази историческа ретроспектива, а оттук и в плана на една възможна перспектива, дилемата *индивидуализъм или колективизъм* изглежда лишена от драматичност, що се отнася до ефективността на икономиката. Проблемът не е дали индивидуализмът е по-успешна стратегия от колективизма или обратно, а кои типове индивидуализъм и колективизъм са успешни. В този смисъл опитът да се експлицират техните български варианти, както и спецификата им, е оправдан от гледна точка на разбирането на сегашното състояние на икономиката ни.

В народопсихологическата литература се срещат противоречиви мнения за индивидуалистичните и колективистичните черти на българския характер /3/. Тази разноречивост произтича както от факта, че особеностите на българския характер от едно или друго историческо време сѐ пренасят върху националния характер като цяло, така и от ситуативното акцентирание върху колективистичните или индивидуалистичните особености на поведението на българина. Затова не само днес, но и в миналото широко са разпространени два противоположни възгледа -

българинът е колективист и българинът е индивидуалист, И в двете мнения обаче преобладават негативните конотации на йонията. Ние казваме, че българинът е колективист, винаги, когато Искаме да обясним липсата на инициативност, самодисциплина, умение да се формулират и преследват значими цели, липсата на организираност, неумението да се отстоява лична позиция и лично мнение, конформизма и склонността към внушения отвън. И обратно, винаги, когато искаме да обясним неспособността за работа в екип, неумението да се съгласуват цели и позиции, да се правят компромиси и да се търсят приемливи решения, да се разпределят задачи и да се носи лична отговорност, ние казваме, че българинът е индивидуалист.

Доминацията на колективизма над индивидуализма или обратно - на индивидуализма над колективизма, е продукт на общия дух на нацията, който отдава предпочитание на общността. Едва ли може да се твърди категорично, че в нашата национална традиция и в съвременността съществува обществена нагласа да се поставя личността над общността. Косвен показател за това е личното потребление. За индивидуалистичните нации е характерен високият размер на лично потребление, а при колективистичните то е свито до критичния минимум в полза на общността - семейство, род, държава, колективни и обществени фондове. В продължение на столетия у нас структурата на пестеливостта е изградена предимно върху личната икономия от храна, дрехи, услуги, развлечения, свободно време и чак след това върху други разходни пера от семейния бюджет. Впрочем, пестеливостта е характерна за всяко първо поколение предприемачи, независимо дали става дума за протестантския, следосвобожденския или посткомунистическия предприемач. Въпросът е, че с икономическия напредък на индивидуалистичните нации, както отбелязва още Вебер, пестеливостта се превръща в разточителство, докато отделните индивиди в колективистичните нации продължават да се самоограничават или да бъдат ограничавани в името на някакъв общ семеен, родов, колективен интерес - те пестят за семейно жилище, за децата, създават фондове

за социално подпомагане, безплатно образование и здравеопазване и т.н. независимо от степента на икономически напредък. В този контекст носталгията по безплатното образование и здравеопазване, по обществените фондове за потребление, етатистките очаквания и прочие колективистични носталгии освен политическа имат солидна народопсихологическа и икономическа подкладка. Стабилизацията на българския лев през последните две години е "откъсната От залъка" и буквално изгладувана от по-голямата част от българското население.

Характерно за колективистичните нации е, че всяка индивидуална характеристика и мотивация - трудолюбие, взаимопомощ, пестеливост - е изцяло за сметка на индивида, но като норма и еталон е задавана от общността. Ив. Хаджийски навремето е обърнал внимание на факта, че "Пестеливостта на еснафа не бе личен въпрос. Тя бе правило на публичния ред... Пестеливостта е правило на публичния ред не само за неписаното обществено мнение, но и предмет на всеобщи решения." 141. Макар в конкретния случай да става дума за определен период, за определен социално-икономически тип и за определена нравствена характеристика, "правилото на публичния ред" е едно от най-устойчивите правила в нашия общностен живот. В този смисъл "правилото на публичния ред" може да служи като отправна точка на схващането, че индивидуализмът на българина се развива в среда с колективистична ориентация, че смислообразуващият център на националната ценностна система и на националната психика са колективизмът, общностната принадлежност, групата, семейството, родът. Тази особеност може да бъде видяна исторически, като народностна съдба и орис. Неслучайно при всеки преврат у нас се възражда идеята за нов договор между управляващите и народа, а всяка смяна на властта се представя като пореден вот на доверие.

Индивидуализмът е: вътрешна ориентираност към целта, позитивно кредо, самомотивация, самостоятелен избор и решение, лични усилия и личен успех, реакция на задържащите тенденции на средата, Колективизмът е ориентация отвън; от цялото, от общността, при която личната мотивация към успех

се генерира в общността и от общността, а не от самия индивид. Патернализъмът, авторитетът на общественото мнение, чувството за общностна принадлежност водят до поставяне на цели, които лежат извън индивидуалните предпочитания, до преследване на групово ориентирани, а не индивидуално бленувани цели.

Изследователите обаче търсят разликата между индивидуализма и колективизма не в някаква цел или мотив на индивидите, а в тенденцията да се разглежда едното или другото като същност, от която произхождат ценностите /5/. В този план аргументите за колективистичния дух на българина, свързани с традиционно силните регулативни функции на общественото мнение, с високата степен на взаимопомощ, с гостоприемството и готовността му да сподели залька си дори с чуждия човек и т.н. не изглеждат релевантни. Пионерите в Америка, чийто христоматиен пример е самотният ездач, едва ли биха завладели и окултурили цял един континент без взаимопомощ, без да споделят запасите си с другите. Това, което е консолидирало преселниците, когато са започнали да водят уседнал живот, е било чувството за принадлежност към една общност, създавано и поддържано чрез общественото мнение.

В основата на нашия колективизъм стои общността и чувството за общност, за принадлежност към род, семейство, група. В основата пък на чувството за общност лежи идеята за равенство. За разлика от японския патерналистки колективизъм, изграден на йерархичен принцип, българският е семейно-родствен и егалитаристки. Равенството е социалният идеал на българина, а справедливостта е средството за постигане на реципрочност в отношенията между хората, за равенство в разпределението. У нас древната максима "Давам, за да дадеш" е превърната в еталон на обмен на вещи, услуги, дейности. Взаимопомощта у нас никога в последна сметка не е безвъзмездна. Взаимоспомагателството е основен принцип на социална и икономическа организация в продължение на столетия. Рецидивите на този тип реципрочен колективизъм, пренесени в неспецифични за него сфери, е в основата на непотизма и клиентализма при приватизацията и преразпределението на националното богатство между приятелски кръгове и братовчеди на управляващите.

Българинът е готов да окаже помощ и дори да жертва нещо за някаква обща цел само при пропорционална жертва от страна на другите. Той е готов да страда, ако другите страдат наравно с него, готов е да понесе трудностите на прехода, ако те бъдат споделени от всички останали. През 1993 г. например изследване на Галъп показва, че 54 % са съгласни да се "замразят" заплатите и пенсиите, за да бъде овладяна инфлацията /6/. Българинът е готов да работи в името на общата цел, ако другите работят наравно с него и наравно с него се възползват от резултатите от общия труд. Но не е склонен на жертви и да се хаби нахалос, ако на негов гръб се облагодетелстват отделни хора или части от населението. Докато "Министър 10 %" продължава да се подвизава във висшите етажи на властта, едва ли ще се намерят и 10 % българи, които биха се съгласили да пожертват 10 % от своите доходи на ползу роду. При това икономическата цена на прехода е разпределена непропорционално спрямо доходите. Бедните слоеве плащат по-висока цена и това е една от причините за липсата на съпричастност към реформата, както обичат да се изразяват българските политици.

Индивидуализмът на българина често е реакция срещу неблагоприятията на колективизма, на принудителната обща дейност, следствие на недоверието и подозрителността в резултатите от тази дейност. *В сдружение за обща работа малко се вярва*: "Орташка кобила и кучета не я ядат", "Много баби - хилаво дете". Напротив, *хвали се индивидуалната стръв за благо и успех*: "На вълка вратът е дебел, защото си върши сам работата", "Света не мож оправи, ами гледай да го оправиш за себе си" /1/. По същия повод Константин Гълъбов пише: "Нищо чудно прочие, че българинът предпочита да си има собствено дюкянче, вместо да влезе в сдружие - нищо чудно, че съдружниците се дебнат един друг на всяка стъпка"/8/. Това кореспондира с днешния стремеж да се затваря бизнесът в, семейството, да не се дели с друг.

Традиционно ориентиран към общността като начин на мислене и действие, българинът в своите индивидуалистични пориви може да мисли себе си извън общността, но не мисли общността извън себе си. Той не вярва в обща работа, в която не участва, съмнява

се във всичко, което се върши не пред очите му и, не дай Боже, зад гърба му. За да има доверие в общото дело, за да се довери, за да е съпричастен, той трябва да участва лично. Това обяснява например масовото втурване към политически партии и организации след почти половинвековната политическа апатия. Десет години по-късно българинът е убеден, че от него нищо не зависи и постепенно снижава електоралната си активност. По същия начин вярата в успешността на масовата приватизация се крепеше на възможността за лично участие и се стопи, когато се оказа, че то е фиктивно.

Индивидуализацията и възникването на индивидуализма у нас са в някаква степен и форма съсловни, т.е. по някакъв начин са свързани с общността. Индивидуалният успех е възможен в рамките на съсловието, на групата, на еснафа, на гилдията, на задругата, а не извън тях. Преди да запише имената на видни майстори занаятчии, историята записва имената на занаятчийските еснафи и на занаятчийските махали - сарашки, механджийски, кундурджийски. В съответствие с традицията индивидуализацията в първите години на прехода се осъществи на семеен, кланов, приятелски, групов или, общо казано, общностей принцип. Неслучайно у нас преуспяха групировките, борците, охранителите, кредитните милионери.

Индивидуализмът на българина не е от егоистичен тип, а по-скоро е от самолюбие, от щеславие, т.е. и от неща, които виреят в общността. Българинът се преживява като "някой" в собствената си общност, обича да тежи на мястото си. Чувства се отговорен пред общността повече, отколкото пред самия себе си. Страхува се да не се изложи, да не стане за смях, да не се спъне* "какво'ще кажат хората" и "какво ще кажа на хората". Но и когато успее, се връща в общността, за да изконсумира на място облагите или дивидентите от своя индивидуален акт на предприемаческа активност.

Индивидуализмът в нашите условия се проявява по особен начин. Това е не индивидуализмът на атомизирания индивид, който се стреми да се различава във всичко от останалите, а индивидуализмът на човек, чиято индивидуалност се проявява само в определено отношение. В нещо той е по-добър от другите, но иначе е

като тях. Дори българските чорбаджии, както сполучливо забелязва *§Л. Семов*, "в продължение на петте века не бяха съвсем оставени под сенките, а и те малко или много поработваха и доста активно се грижеха за своите недотам големи чифлици и имоти"/9/. Общността бива надскочена по някакви параметри, но след това често се наблюдава връщане към нея и използване на индивидуалния авторитет на успелия, на изявения, на този, който е "някой", за засилване на престижността на самата общност и за повишаване на груповия авторитет. Нещо повече, самият "някой" активно съдейства за това. Така по един странен на пръв поглед начин индивидуализмът на българина е дълбоко свързан с общността и в определен смисъл съдейства за възпроизводството на колективистичния дух.

Тези особености на взаимовръзката колективизъм / общност/ - индивидуализъм у нас обясняват защо икономическата мотивация и поведението на нашия съвременник в периода на прехода зависят повече от устойчиво формираните нагласи на изчакване, оглеждане, съобразяване с общата подозрителност към моралността на забогатяването по честен начин и с честен труд, отколкото от обективната рационалност на икономиката и Възможностите, които тя предоставя за личен материален просперитет. Индивидуалната инициатива обикновено е мотивирана от стремеж към личен успех и преуспяване, но масов взрив на предприемаческа активност у нас е невъзможен поради* общата пасивност и егалитарни нагласи.

Цитирана литература:

1. Вж. **М. Вебер**, Протестантската етика и духът на капитализма, С, 1993 г.; Социология на господството. Социология на религията, С, 1992 г.
2. Вж. **Фр. Фукуяма** Доверие, С, 1997 г.
3. Вж. **Сп. Казанджиев**. Колективният човек; **К. Гълъбов**. Психология на българина; **Ив. Хаджийски**. Появата на индивидуализма у нас. В сб. Защо сме такива? С, 1994 г.
4. **Ив. Хаджийски**. Бит и душевност на нашия народ, С, 1974 г., с 214.
5. Вж. **Чарлз Хемпдън - Търнър, Алфонс Тромпенаарс**. Седемте култури на капитализма, Варна, 1995 г., с 49.